

Weiss János

A ZSARGON, MINT NYELVI ALAKZAT *

A *zsargon* általában olyan különös „köznyelvi kifejezőmódot” jelöl, amely egy meghatározott szubkultúra konstituens eleme. A szubkultúra kötődhet meghatározott társadalmi réteghez vagy foglalkoztatási csoporthoz, illetve generációhoz.¹ A zsargon szociológiai-szubkulturális vizsgálatai (összegező nagyvonalúsággal szólva) általában egy válsághangulatra reagálnak: vagy a társadalmi differenciálódásnak a nyelvi egységet fenyegető veszélyes következményeit vagy pedig az ifjúság újfajta kulturális értékeit próbálják tematizálni, és bírálni vagy elfogadtatni. Írásomban (Adorno nyomán) a *zsargon* fogalmát mégsem ebben az értelemben szeretném használni, vagyis nem szubkulturális, hanem *általános* kulturális fogalomként tárgyalom. Ennek megfelelően egy olyan általános, a társadalom teljes szélességében elterjedt *beszédmódot* értek rajta, amely tipikusan a diktatúrák vagy talán még inkább a diktatúrák utáni időszak terméke. S talán most kell okoznom a legnagyobb csalódást: még csak nem is általában az így értelmezett zsargonról lesz szó, hanem (egy sajátos filozófiatörténeti előtanulmány keretei között) Adorno zsargon-elméletének geneziséét, belső struktúráját és problematikus pontjait próbálom rekonstruálni. Adorno elmélete ugyanis kétségtelenül paradigmatis jelentőségű: a háború utáni (beszélt és írott) német nyelv minden bizonnyal legjelentősebb filozófiai elemzésével állunk szemben, melynek potenciái még koránt sincsenek kimerítve.²

* Előadásaként elhangzott az ELTE tanévnyitó konferenciáján, 2001. szeptember 20-án. A dolgozat elkészítésében nyújtott tanácsaiért köszönettel tartozom Martin Löw-Beernek.

¹ Ld. *Brockhaus-Wahrig Deutsches Wörterbuch* 3. köt., 1981. 812. o.

² Azzal, amit Adorno majd zsargonnak fog nevezni, a század első harmadában Karl Kraus foglalkozott a legalapossabban és a legkimerítőbben. Kraus elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, hogyan alakul át a köznapi nyelv, miután megjelenik a tömegkommunikációs orgánumban, mindenekelőtt az újságok hasábjain. Már egy viszonylag korai (1903-ban született) írásában a következőképpen nyilatkozott: „A gondolkodás és a beszéd egy és ugyanaz, és a hírlapírók éppolyan romlottan beszélnek, mint ahogy gondolkodnak, és ugyanúgy írnak, ahogy beszélnek. (Azt tanulták, hogy ennek így kell lennie.) Már csak a fonetikus ortográfia hiányzik. De ami még ehhez hiányzik, azok büntetőintézkedések a német nyelvvel szemben elkövetett nyilvános fajtalankodás ellen. S ezt mindannyian egyformán súlyosan újízik: a *Neue Freie Presse* patetikus beszéde nem jobb, mint a *Zeit* józan zsgás bölcsessége [...]” (Karl Kraus: *Die Sptache* [Werke, 2. köt.], Kösel Verlag 1956. 21. o.) Vagyis azt mondhatnánk, hogy Kraus a zsargonnak (ha ezt a kifejezést egyáltalán használta volna) új jelentést adott: már nem egy társadalmi réteghez és foglalkoztatási csoporthoz kötődik, hanem a *nyilvánosság* nyelve. De ez a nyelv – Kraus szerint – a hanyatlás jegyeit mutatja, a „nyilvános vélemény” már maga is egy szörnyűség. A vélemények mindig privátak. A vélemények a nyilvánosságba való transzformációja megfosztja őket az ítéletalkotás dimenziójától. Az újságok így meghonosítanak egy morális beállítottságot: az általános *közömbösséget*. (Ld. Walter Benjamin: „Karl Kraus”, in: *Gesammelte Schriften* II/1. köt., Suhrkamp Verlag 1977. 335. o.) A nyelv (a zsargon) így korántsem tekinthető ártalmatlannak; a nyelv hanyatlásában a világ katasztrófája készülődik. Ez az elképzelés jelenik meg a *Die letzten Tage der Menschheit* című tragédiában is, melynek első jelenete két újságárus kiáltásaival kezdődik, mindketten az első világháború kitörését kiváltó szarajevói gyilkosságról számolnak be. Az utca népét ez a hír egyáltalán nem zavarja: mintha hatalmas nyüzsgés lenne a színpadon, értelmiségiek színházba készültek, de a *Volks theaterben* egyetlen szabad hely sem volt, jókedű fiúk és lányok ugratják egymást és viháncolnak, katonatisztek löversenyéről beszélnek, egy nő próbálja hazaráncigálni az urát ... De aztán a hír szép lassan mégis eljut néhány ember tudatához. A kiszolgárok mindjárt tudni vélik, hogy adósságai voltak, a legjobb üzletekért már régen nem fizetett. Az egész jelenet hatalmas nyüzsgés, elfedi előlük az *igazi* realitást. „Először is manapság a háború ki van zárva [...] (Mormolva) Istenem, te igazságos vagy! Már előre is örülök a holnapi vezércikknek. Egy olyan nyelven fog szólni, mint még soha.” (Karl Kraus: *Die letzten Tage der Menschheit* [Werke, 5. köt.], Kösel Verlag 1957. 47–48. o.) A világtörténelmi események a zsargonban neutralizálódnak; a zsargon maga is öncéllá válik. Másként fogalmazva, a zsargon vakká teszi az embereket, elfedi előlük az *igazi* realitást. Az igazi realitás árnyékában kibontakozik egy vak önfenntartás: „Én azt mondom, hogy élni és élni hagyni, és ezért kész lennék meghalni. Mert miért? A kis ember –” (I.m. 49. o.) Ez egy furcsa jelszó; Kraus szerint a pusztá önfenntartás emberéleteket követel, ez sorolja bele az embereket a legfélelmetesebb pusztulásba és pusztításba.

1. ADORNO NYELFILOZÓFIAI PROGRAMJA – A HAZATELEPÜLÉS UTÁN

Adorno többször elmondta, a háború utáni hazatelepülésében döntő szerepet játszott, hogy szeretett volna a saját nyelvének „atmoszférájában” élni, vagyis nagy szükségét érezte annak, hogy spontán módon, a „konformitás minden nyomása” nélkül fejezhesse ki magát.³ A háború utáni első európai útján, még Párizsból, a következő lelkes sorokat írta Horkheimernek: „Ami itt [Európában] található, az lehet, hogy történelmileg halálra van ítélve és magán is viseli ennek nyomait, de hogy egyáltalán létezik [...], az magában foglalja azt a halvány reményt, hogy a humanitásból mindennek ellenére valami mégis fennmaradt.”⁴ Sőt, Adorno eufóriája addig megy, hogy még a *Minima Moralia* mottóját is hajlandó visszavonni: *Az élet mégis csak él, és élni akar.*⁵ Ez Adorno életének az a pillanata, amikor a totális társadalmi integráció és az egyetemes történelmi hanyatlás tézisének megkérdőjelezése elérhető közelségbe került. „Számomra – írja Adorno egy másik levelében Horkheimernek – a legnagyobb nehézséget a folytonos kommunikációs kényszer jelenti; néha olyannak érzem magam, mint egy lejárt gramfon-lemez, mintha csak rosszul fejeztem volna ki valamit, újra és újra el kell mondanom.”⁶ E ponton azonban már érezhetünk egy bizonyos feszültséget is: a diákok (konkrétan Adorno hallgatói) hallatlanul kíváncsiak, de valahogy távol áll tőlük mindaz, amit Adorno mondani akar vagy mondani tud. A saját nyelvének atmoszférája iránti vágy nem teljesülhetett közvetlenül és automatikusan. E tapasztalati háttér előtt fogalmazódnak meg Adornónak az 1951–52-es előadásokban kifejtett nyelvfilozófiai elképzelései. Az előadásokban Adorno némileg érdekes csavarral *önmaga* nyelvi nehézségeit a hallgatók *megértési problémáira* próbálja visszavezetni. S ebben az összefüggésben merül fel Adornóban a német *filozófiai nyelv* általános hanyatlásának gondolata. A német nyelv egyik meghatározó sajátossága szerinte (a göröghez hasonlóan) abban áll, hogy a köznapi nyelvről levált egy *önálló* nyelv, amely önmagát filozófiai nyelvként határozta meg. Ezt a leválást Adorno még nem tekintené különösebb problémának, de ez az önálló filozófiai nyelv bizonyos okoknál fogva – szerinte – a XIX. század közepétől válságba jutott. Talán Hegelnél és Schopenhauernál ragyogott ez a nyelv utójára a maga teljes fényességében. A nyelvi hanyatlás tulajdonképpen még Nietzsche-nél is érezhető, akinek egész életműve e hanyatlással próbál szembenézni. Nietzsche-nél a nyelv így *önmaga* céljává válik.⁷ E küzdelem legjelentősebb eredménye azonban az volt, hogy egyértelműen láthatóvá vált e hanyatlás centrális mozzanata: a „kötelező erő” (a *Verbindlichkeit*) teljes elvesztése. Ezt a legszembetűnőbbet – így Adorno – Nietzsche *Also sprach Zarathustra* című tankölteménye demonstrálja. Adorno ezzel egy meglehetősen régi gondolatához nyúlt vissza: „Mihelyt a filozófiai írásokat elkezdjük költészetnek tekinteni – olvashatjuk *habilitációs írásának* első mondatában – máris elvétettük azok igazságtartalmát.”⁸ A filozófiai *nyelv* válsága így a filozófiában rejlő igazságtartalom feláldozására vezethető vissza. S ugyanez jellemzi (csak még sokkal kiélezettebb formában) a filozófia jelenlegi helyzetét is. „A mai filozófiai nyelv az értelmetlenség egyetlen hatalmas szimfóniája.”⁹ Az értelmetlenség tehát az igazságtartalom tudatos feláldozásának következménye. De – így érezte ezt Adorno az ötvenes évek elejéig – nem reménytelen szembeszállni ezzel a válsággal. Mégpedig azért, mert a köznapi nyelv (amelyben az érdeklődés megfogalmazódik)

Világosság
2002/4–5–6–7

Weiss János:
A zsargon, mint
nyelvi alakzat

³ Így pl. egy 1968-ban, Lili Kracauerhez írott levelében is; ld. Roef Tiedemann (szerk.): *Frankfurter Adorno Blätter VI*, edition text + kritik, 2000. 66. ol.

⁴ I.m. 67. o. Horkheimer erre az eufórikus hangütésre a következőképpen reagált: „Ich bin herzlich froh über Ihre erste Reaktion auf Europa, Jeden Tag werde ich in dem Gefühl bestärkt, das Sie dort ergriffen hat. Was Deutschland betrifft, so wird es freilich an Widrigkeiten nicht fehlen [...]” I.m. 68. o.

⁵ Uo.

⁶ Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*, 18. köt., S. Fischer Verlag 1996. 80. o.

⁷ Theodor W. Adorno: „Der Begriff der Philosophie. Vorlesung Wintersemester 1951–52”, in: *Frankfurter Adorno Blätter II*, edition text + kritik, 1993. 27. o.

⁸ Theodor W. Adorno: *Kierkegaard. Konstruktion des Ästhetischen (Gesammelte Schriften, 2. köt.)*, Suhrkamp Verlag 1979. 9. o.

⁹ I.m. 28. o.

intaktsága megfelelő alapot biztosít a szembeszegüléshez. Adorno Horkheimernek állandóan azt sugallja, hogy segíteniük kell az embereknek a megértési nehézségek leküzdésében, sőt egy helyen úgy fogalmaz, hogy egyfajta *szellemi lekipásztor* szerepét kell betölteniük Németországban.¹⁰ Mégpedig azért – fűzhetnénk hozzá –, hogy megteremtsek a *saját* „nyelvi atmoszférájukat”.

2. A ZSARGON ELMÉLETE

A hatvanas évek elejére Adorno tapasztalatai alapvetően átalakultak: az eufória lecsillapodott, a segítségi szándék sokszor kudarcba fulladt és értelmetlennek bizonyult. A nyelvi atmoszféra megtalálásának (illetve kialakításának) kísérlete zátonyra futott. Ezekből indult ki az a dühös támadás, amelyet Adorno az 1964-ben megjelent *Jargon der Eigentlichkeit* című művében fogalmazott meg. A könyv egyetlen hatalmas leszámolás a korabeli beszélt és írott német nyelvvel, de ugyanúgy leszámolás azzal a nyelvfilozófiai programmal is, amely Adorno hazaérkezéséhez köthető. Most jön létre a zsargon sajátos adornói kategóriája, az általános társadalmi *beszédmód* megragadására. A *Jargon der Eigentlichkeit* a következő megállapításból indul ki: „Németországban az emberek egy [...] zsargont beszélnek [...], melynek ismertetőjegyei a társadalmi kiválasztottság, a nemes és a behízelt hangnem [...]. Ez a filozófiából és a teológiából kiindulva [...] a pedagógián, a népiskolákon és az ifjúsági szervezeteken keresztül egészen a gazdaság és az államigazgatás prominens képviselőinek emelkedett beszédmódjáig ível.”¹¹ Először e zsargon meghatározó sajátosságait, majd pedig ennek funkcióit (illetve kialakulásának okait) próbálom feltérképezni.

(1) A zsargon legfontosabb sajátosságát Adorno az aurateremtésben látja. Ezzel Adorno egy Benjamin által bevezetett fogalmat elevenít fel; az aura Benjaminsnál a műalkotások „itt”- és „most”-ját ragadta meg, ami mindig a tradícióba való beágyazottságra vezethető vissza.¹² A tradíció általános széthullása és problematizálódása vezetett az aura elvesztéséhez. De a zsargon alapvető sajátossága – Adorno szerint – nem egyszerűen az *aura* elvesztésében áll, vagyis nem abban, hogy a tradíció széthullásának következtében a szavak és kifejezések elvesztették természetes közegüket, hanem sokkal inkább az aura újra-megteremtésében. Amíg Benjamin az aura elvesztését és annak hiányát tekintette a modern művészet meghatározó sajátosságának, addig Adorno szerint a nyelv esetében a szétesett aura újra-helyreállítása a legnagyobb probléma. „Nem véletlen – írja Adorno –, hogy Benjamin abban a pillanatban vezette be az aura fogalmát, amikor az, amit ezen értett, a saját elmélete szerint is [...] veszendőbe ment.”¹³ Ezzel a megfogalmazással Adorno mintegy azt a benyomást próbálja kelteni, hogy már Benjamins is az aura elvesztésének és jelenlétének összefonódása foglalkoztatta. Az aura szétesését Adorno szerint az eldologiasodás meghaladási kísérleteként értelmezhetjük. Az aura (mint láttuk) mindig a tradícióra épül, a tradíció viszont eldologiasodott összefüggésrendszer. Az aura újra-helyreállítása így az eldologiasodás életre keltését implikálja. De hogyan értelmezhető ez a leírás a nyelvi jelenségek esetében? A szavak és a kifejezések a beágyazottság széthullásával elvesztik tradicionálisan meghatározott (eldologiasodott) jelentéseiket. De ennek helyébe a nyelvi kifejezések sztenderdizálása és fetiszizálása lép. (Ezért szól a zsargon egyszerre nemes és behízelt hangon.) A zsargonban van néhány könnyen megjegyezhető kulcskifejezés: ezek jelentése végtelenül egyszerű és mindenki által

¹⁰ Uo.

¹¹ Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, Suhrkamp Verlag 1967. 9. o.

¹² Walter Benjamin: „Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit” (második változat), in: *Gesammelte Schriften* I/2. köt., Suhrkamp Verlag 475. és 480. o.

¹³ Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, i.k. 12. o.

érthető.¹⁴ E kifejezések függetlenek a tapasztalattól: a zsargon kulcsfogalmai rezisztensek az individuális tapasztalattal szemben és könnyen formalizálhatóak. „A zsargon gondoskodik róla, hogy amit szeretne, azt a szavak tartalma nélkül, azok pusztán kimondásán keresztül hozza az emberek tudomására.”¹⁵ A zsargon alapját tehát mindig egy meghatározott összefüggésrendszer (a tradíció) felszámolása alkotja, de ő maga mindig egy új konstelláció létrehozása felé mutat. Az új konstelláció ugyan fragmentált, de bizonyos értelemben mégis képes a régi helyettesítésére. „Amit az egyes szavak a maguk mágiusságából elveszítenek, azt intézkedésekkel, parancsnoki módon újra helyreállítják.”¹⁶ A zsargon így rendszert alkot, vagyis a zsargon maga is cirkuláris fogalom: egyrészt belőle kell levezetnünk a konstellációt, másrészt viszont csak a konstellációban dől el, hogy mi tekinthető zsargonnak.¹⁷

(2) Az 1951-52-es előadások tematikájára visszautalva Adorno azt állítja, hogy a zsargonképzés meghatározó impulzusokat köszönhet a *filozófiai nyelvnek*. „A filozófia nyelve, a maga ideája szerint túlmegy azon, amit mond, mégpedig éppen azon keresztül, amit mond.”¹⁸ Azt is mondhatnánk, hogy a zsargon a filozófiai nyelvben rejlő transzcendenciára épül. A filozófiai nyelv, amely így az egyes és az általános dialektikáját implikálja, mindig létrehoz egy kapcsolatot a szó és a dolog között. (Utolsó előadásaiban Adorno ezt a gondolatot a „közvetítés” fogalmán keresztül próbálta kifejteni: „A filozófia annyit jelent, mint elgondolni a közvetítést. [...] A filozófia annyit jelent, mint lemondani a közvetlenség hitéről.”)¹⁹ Ez a kapcsolat a zsargonban felszámolódik, mégpedig oly módon, hogy a szó maga is hiposztazálódik, vagyis neutralizálódik a dolgokkal szemben.²⁰ Ezen elképzelés esztétikai megfelelőjét Adorno Wagner zenéjében látta. A rossz műalkotások effektusait Wagner úgy határozta meg, mint okok nélküli okozatokat.²¹ Ezt a gondolatot Adorno a *Wagner-monográfiában* Wagner ellen fordította, és fantazmagóriának nevezte. „A létrejövés elfedése a produktum megjelenítésén keresztül – ez Richard Wagner formatörvénye.”²² Vagyis a zsargont a fantazmagória nyelvi megfelelőjének is tekinthetjük. Azok a szavak, amelyek mögött már nem lehet látni a létrejövés folyamatát, zsargonnak tekinthetők. Adorno most ezen a meghatározáson is átlép: a hiposztazált általános szerinte *elrejt*i a maga általánosságát; úgy mutatkozik meg, mint a konkrétum és az általánosság csillámló egysége. Az egyes és az általános egymásban való tükröződése lép az egyes és az általános dialektikájának helyébe. Vagy másként azt is mondhatnánk, hogy ez a tükröződés újra helyreállítja a dialektika által felszámolt *közvetlenséget*. A dialektikus mozgás helyébe így egy sajátos kétértelműség lép, amelyet Adorno *képmutatásnak* is nevez. „A képmutatás apriorivá válik: a mindennapi nyelv, amelyet itt és most beszélünk olyan, mintha szent nyelv lenne.”²³ De ez nem csak magára a nyelvre igaz, hanem egyes szavakra és kifejezésekre is. Az emberek úgy használnak teljesen közönséges kifejezéseket és szavakat, mintha azok a kinyilatkoztatásból származnának.²⁴

Világosság
2002/4–5–6–7

Weiss János:
A zsargon, mint
nyelvi alakzat

¹⁴ l.m. 9. o.

¹⁵ l.m. 11. o.

¹⁶ l.m. 10. o.

¹⁷ Adorno felsorol néhány szót, de anélkül, hogy a konstelláció meghatározásával bajlódnék: Auftrag, Anruf, Begegnung, echtes Gespräch, Aussage, Anliegen, Bindung. Ld. i.m. 9. o.

¹⁸ l.m. 13. o.

¹⁹ Theodor W. Adorno: „Einleitung in dialektisches Denken“, in: *Frankfurter Adorno Blätter* VI, i.k. 177. o.

²⁰ „Urteilslos, ungedacht soll das Wort seine Bedeutung unter sich lassen.” l.m. 14. o.

²¹ l.m. 12. o.

²² Theodor W. Adorno: *Versuch über Wagner (Gesammelte Schriften*, 13. köt.), Suhrkamp Verlag 1971. 82. o.

²³ Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, i.k. 14. o.

²⁴ „Bekleidet er [der Jargon] die Worte fürs Empirische mit Aura, so trägt er dafür philosophische Allgemeinbegriffe und Ideen wie die des Seins so dick auf, dass ihr begriffliches Wesen, die Vermittlung durchs denkende Subjekt, unter der Deckfarbe verschwindet: dann locken sie als Allerkonkretestes.” l.m. 14. o.

(3) A *zsargon* Adorno számára nem csak a kommunikáció bizonyos módját jelöli, hanem egy olyanfajta beszédmódot, amelyben a kommunikáció „túlsúlyos mozzanattá” vált. A *zsargonban* mindig a másikkal való odafordulás a lényeges, és sohasem az, amiről az emberek beszélnek. Ily módon felelevenedik a *Jugendbewegung* elkopotott közösségi ethosza. A *zsargon* az emberek önbecsülésének megteremtését ígéri: „az emberek *valamik*, mert belőlük *valaki* szól, még akkor is, ha egyébként *senkik*”.²⁵ Ebben a beszédmódban az ember megdicsőül, mintha nem lenne evidens, hogy minden kommunikáció az individuuum így-létének korlátozására irányul. A kommunikációban lévő kötelék a közös mozzanatokot csak úgy emelheti ki, ha az individuális aspektusokat zárójelbe teszi.²⁶ S a kommunikációnak ez az alapvető sajátossága még tovább erősödik a modern, személytelen tömegkommunikációban. A *zsargon* viszont azt hazudja, hogy ezen felül lehet emelkedni, hogy az értelem igenis megteremthető a beszéd helyreállított közvetlenségében.²⁷

Az 1965-ös *metafizikai* előadásaiban Adorno a következő bizalmas közléssel fordult hallgatóihoz: „Ha elárulhatom Önöknek, hogy tulajdonképpen mi járt az eszemben a *Jargon der Eigentlichkeit* megírásakor, akkor az nem pusztán a nyelvi kliséképzés volt, ezt még nem tekintettem volna olyan tragikusnak [...]; az igazi támadási pont az értelem tételezése, mert értelemnek – állítólag – lennie kell, ahhoz, hogy élni tudjunk.”²⁸ A legrosszabbnak tehát Adorno a *zsargon* *funkcióját* tekinti, amely lényege szerint egy új értelem szuggerálására, egy új értelemösszefüggés létrehozására irányul. S ugyanakkor ez a funkció a *zsargon* létezésének oka, a *zsargon* állandó újratermelésének bázisa. A *zsargon* létére vonatkozó szükséglet – Adorno szerint – már Brecht és Kurt Weil *Aufstieg und Fall der Stadt Mahagonny* című operájában, a húszas évek végén megfogalmazódik. Willy és Moses az első felvonás első jelenetének végén a következőket éneklik:

„Aber dieses Mahagonny ist nur, weil alles so schlecht ist
Weil keine Ruhe herrscht
und keine Eintracht.”²⁹

Az ötvenes években számos *német* alkotás törekedett a képletes értelemben vett Mahagonny felépítésére. Ezeket a műveket Adorno mind az új *német ideológia* reprezentánsainak tekintette:

(4) Jaspers a harmincas évek legelején publikálta *Die Geistige Situation der Zeit* című könyvét, melynek átdolgozott változata 1947-ben újra piacra került. „Én azt hiszem, hogy a tudományoktól eltérően, amelyekben a kutató ember és a megismerés tartalma mindig elválaszthatók egymástól, a filozófáló ember mindig elválaszthatatlan a maga filozófiai gondolataitól. [...] A filozófáló ember alaptapasztalatai, mindennapi viselkedése és egész világa [...] nem hagyhatók figyelmen kívül, ha a gondolataira vagyunk kíváncsiak.”³⁰ Ez a közvetlenség, amelyet Jaspers a filozófus és a fi-

²⁵ J. m. 15. o. (Kiemelések tőlem.)

²⁶ A *zsargon*nak ezt az aspektusát a filozófiában Martin Buber támasztotta alá: „Seitdem Martin Buber den Kierkegaardischen Begriff des Existentiellen von dessen Christologie abspaltete und zu einer Haltung schlechthin frisierete, herrscht die Neigung, den metaphysischen Gehalt vorzustellen als die sogenannte Beziehung von Ich und Du gebunden.” J. m. 17. o.

²⁷ Itt lehet csak látni, hogy micsoda hatalmas bátorság volt, amikor alig néhány évvel később Habermas az *Erkenntnis und Interesse* című könyvében bevezette a *kommunikatív cselekvés* fogalmát, mint amelynek alapvető szerepe van a társadalom társadalmiságának konstituálódásában. Adorno azonban ezt a könyvet már nem olvasta el.

²⁸ Theodor W. Adorno: *Metaphysik (Begriff und Probleme)*, Suhrkamp Verlag 1998. 165. o.

²⁹ Bertolt Brecht: *Aufstieg und Fall der Stadt Mahagonny (Gesammelte Werke* 1. köt.), Suhrkamp Verlag 1967. 503. o. – Adorno azt mondja, hogy a brechti tándrámák a maguk erőltetett rendjével egy ilyen új értelemösszefüggés helyreállítására törekednek. (*Jargon der Eigentlichkeit*, i. k. 34. o.) Adorno 1932-ben kritikát is írt a darabról (operáról), de akkor még másként látta: „Itt ítéletet hirdetnek az anarchiáról, ha nem is az áru-termelés anarchiájáról, de mindenképpen a fogyasztás anarchiájáról.” „Mahagonny”, in: *Gesammelte Schriften*, 19. köt., Suhrkamp Verlag 1984. 276. o.

³⁰ Karl Jaspers: *Werk und Wirkung*, Piper & Co. Verlag 1963. 58. o.

lozofiai gondolatok között posztulált, a filozófus és a világ viszonylatára is érvényes. A filozófus és a világ kapcsolatában lévő közvetlenség most a világra vonatkozó pozitív beállítottságban jelenik meg. „A saját létezésünkkel szembeni elégedetlenség olyan titkos mérge, amelyet nem közömbösíthet a létezés rendje, és amely életünket tagadó szidalmazással alakítja át, ahelyett hogy tevékenységgel és munkával töltené meg azt. Ha ez az elégedetlenség egyszer megtámad minket, akkor mindig mást akarunk, mint ami van, mindig menekülni szeretnénk, ahelyett, hogy valami mellett elköteleznénk magunkat.”³¹ Már ebből az idézetből is jól látható, hogy Jaspers szerint csak a világgal szembeni pozitív beállítottság teszi lehetővé az értelemteremtést. Ezt az összefüggést Adorno úgy értelmezi, hogy az értelem- és vele együtt a zsargon-teremtés eszköze a pozitív beállítottság. A zsargon így a pozitívitás dicséretét implikálja, vagyis a zsargon *első funkciója* a világhoz fűződő pozitív viszony megteremtése. Ebben döntő szerepet kap az archaizálás; mégpedig azért, mert az archaikus kifejezések (amelyek élő-eleven kontextusa szüzetett) rendkívül alkalmasak arra, hogy nyelvi klisékké szilárduljanak. Vagyis Adorno így a nyelv archaizálását, archaikus jelentéstartományának kidomborítását, a világhoz fűződő pozitív viszony szimptomájának tekinti. Hegel egykor átlépett azon a tévképzeten, hogy az igazsághoz feltétlenül szükség van valamiféle eredeti adottságra; ezt a tévképzetet a zsargon újra helyreállítja. Az archaizáló nyelv feltámasztja a mitikus eredetbe vetett hitet. „Ha mindent lehántottunk – írja Jaspers –, akkor feltáruhnak előttünk a gyökerek. A gyökerek mutatják meg számunkra az eredetet, amelyből létrejöttünk, és amelyről megfeledkeztünk a vélemények, a szokások és a felfogássémák kuszaságában.”³² A zsargon afirmatív karaktere az embert megbékíti a világgal, mintegy felszólítja arra, hogy érezze magát otthon benne.³³

(5) 1955-ben jelent meg Otto Friedrich Bollnow *Neue Geborgenheit* című könyve.³⁴ Bollnow a *védettség* (*Geborgenheit*) fogalmát próbálja szembeszegezni az egzisztencializmussal: az ember szerinte nem a semmiben áll, nem a létezés örvényébe van belevetve, hanem természetes közege a védettség. Bollnow nagyon is jól tudja, hogy programja megütközést kelthet: „Hogyan törekedhetnénk ma egy ilyen védettségre, miután a létezésünk kiszolgáltatottsága (éppen azokban a tapasztalatokban, amelyekből az egzisztencializmus létrejött) oly ellenállhatatlanul megnyilvánult. E hatásos tapasztalatok után nem kell-e minden törekvést feladnunk, amely egy ilyen védettség létrehozására irányul, nem térünk-e ki a tapasztalatok teljes keménysége elől, nem menekülünk-e olyan illúziókba, amelyekről azt hittük, hogy már régen legyőztük őket?”³⁵ Ezekre a kérdésekre természetesen nehéz válaszolni, de Bollnow úgy segít magán, hogy a korabeli költészethez fordul. A költők (szerinte) egy nagyon mély értelemben mindig is a filozófiai fejlődés előtt járnak. Ők ugyanis, akiket nem nyomaszt a szisztematikus gondolkodás terhe és az állandó argumentáció kényszere, előbb felfedezhetik az új léttapasztalat lehetőségeit. Bollnow Werner Bergengruen (1950-ben megjelent) *Die heile Welt* című kötetének utolsó versére hivatkozik, melynek címe: *Frage und Antwort*. Az alábbiakban csak az utolsó versszakot idézem:

Világosság
2002/4–5–6–7

Weiss János:
A zsargon, mint
nyelvi alakzat

³¹ Karl Jaspers: *Die geistige Situation der Zeit*, Walter de Gruyter 1960. 167–168. o.

³² Karl Jaspers: *Der philosophische Glauben*, Piper Verlag, 1963.

³³ A zsargon olyan – mondja Adorno –, mint egy portás nyers modora. Ráripakodik az emberekre egy hegyi szállodában, mintha betolakodók lennének, és ezáltal elnyeri az emberek bizalmát; ezáltal az emberek otthon fogják érezni magukat. De Adornónak talán azt kellett volna inkább mondania, hogy archaikus szavakkal ripakodik rájuk, és ettől a vendégek mindjárt otthon érzik magukat, és tudják, hogy az igazi szállodát választották. Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, i.k. 43. o.

³⁴ Bollnow Adornóval egy évfjártatú volt; 1933-tól jelentek meg publikációi, a nemzeti szocializmus ideje alatt Németországban élt; a göttingeni egyetem privátdocense volt.

³⁵ Otto Friedrich Bollnow: *Neue Geborgenheit* (*Das Problem einer Überwindung des Existentialismus*), W. Kohlhammer Verlag 1960. 26. o.

„Was aus Schmerzen kam,
 War Vorübergang.
 Und mein Ohr vernahm
 nichts als Lobgesang.”³⁶

Bergengruen verse és Bollnow kötete csak néhány évvel azután született – mondja Adorno –, hogy a zsidókat, akiket nem gázosítottak elég „alaposan”, élve dobták a tűzbe, s ott visszanyerve a tudatukat, ordítani kezdtek.³⁷ *Mein Ohr vernahm nichts als Lobgesang*; a filozófus és a költő azonban csak a *dicsőítő éneket* hallják. A védettség fogalma a németben szorosan kötődik az otthon vagy a haza (Heimat) fogalmához, csaknem szinonim azzal. Ezért ebbe az összefüggésbe Adorno Heideggert is bevonhatja. Heideggernél ugyanis ez a probléma a lakás és a lakni tudás elemzése kapcsán merül fel. „A tulajdonképpeni lakásinség régebbi, mint a világháborúk és a pusztítások, régebbi, mint a népesség növekedése a Földön. [...] A lakás tulajdonképpeni ínsége abban áll, hogy a halandóknak [...] *először meg kellene tanulniuk lakni*.”³⁸ Megtanulni lakni azonban annyit jelent, mint hogy az ember megérti annak szükségességét, hogy a rá leselkedő veszélyek elől egy védettséget nyújtó teret kell teremtenie magának, és ebben teljes nyugalommal be kell rendezkednie.³⁹ A zsargon *második funkcióját* tehát az otthon és a védettség megteremtésének kényszerében jelölhetjük meg.

(3) Az ötvenes évek elején jelentette meg Heinz Schwitzke *Der Mensch im Spiegel*, című könyvecskéjét, amely a televízió egyik első (német) elemzése volt. Schwitzke a televízió megjelenésében hatalmas technikai-kulturális előrelépést látott. „Egykor az embernek papírrá kellett változnia, és csak a nyomdai gépeken keresztül juthatott el a másik emberhez. Azután el kellett veszítenie az arcát, és bársonyos hangként kellett megszólalnia. De most megint, mint teljes személy, mint szó és kép állhat előttünk. És a technika, amely lehetővé teszi ezt a publicitást már nem áll falként az adó és a befogadó között.”⁴⁰ Adorno, aki már filozófiai gondolkodásának kezdetétől a tömegkultúra nagy ellenfele volt, természetesen toporzékolt: „A [televízió] maga mindenekelőtt a kultúraipar átfogó sémájába tartozik, és mint ilyen, a közönség tudatának átalakítására és befolyásolására törekszik.”⁴¹ Majd egy későbbi helyen még drasztikusabban fogalmaz: „A kommerciális tévénézés visszaveti a tudatot [...]”⁴² A zsargon *harmadik funkciója* így a tömegkultúra elfogadtatására irányul. S ennyiben ez a funkció bizonyos értelemben egyesíti magában az előbbi kettőt: a televízió által uralt világban kell kialakítanunk egy pozitív beállítottságot a világgal szemben, és kell megteremtünk saját magunk otthonát. De ugyanakkor Adorno időnként nem csak a *televízióról szóló* beszédet, hanem a televízió *általi* beszédet is zsargonnak tekinti. Könyvének egy helyén Schwitzke a vallási műsorok lehetőségéről töpreng: egy vallásos színdarabot pl. szerinte nincs értelme bemutatni a televízióban, mert ez már feltételezne egy vallásos közönséget, amelyet a televízión keresztül nem

³⁶ Werner Bergengruen: *Die heile Welt*, 272. o. – Nyersfordításban: „Ami a szenvedésből jött elmúlt. És a fülem már nem hallott mást, mint dicsőítő éneket.” Az előző két versszak: „*Der die Welt erfuhr, / faltig und ergraut, / Narb an Narbenspur / Auf gefurchter Haut // Den die Not gehetzt. / Den der Dämon trieb – / Sage, was zuletzt / Dir verblieb.*”

³⁷ Az 1950-ben megjelent kötet fülszövegében azt olvassuk, hogy az elmúlt *tizenöt év* versterméséből készült e válogatás, amely így bőven tartalmazhat a nemzeti szocializmus idejéből származó költeményeket, legyenek azok mégoly apolitikusak.

³⁸ Martin Heidegger: „Bauen Wohnen Denken“, in: *Vorträge und Aufsätze (Gesamtausgabe 1/7. köt.)*, Vittorio Klostermann 2000. 163. o.

³⁹ Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, i. k. 31. o.

⁴⁰ Heinz Schwitzke: *Der Mensch im Spiegel (Gefahr und Chance des Fernsehens)*, Kirchliche Rundfunkzentrale é. n. 36. o.

⁴¹ Theodor W. Adorno: „Prolog zum Fernsehen“, in: *Gesammelte Schriften 10/2. köt.*, Suhrkamp Verlag 1977. 507. o.

⁴² I. m. 511. o.

lehet *létrehozni*. De egészen más a helyzet a *prédikációkkal*; egy pap, aki mélyen hisz abban, amit mond, képes olyan szuggesztív erőt kifejteni, amely megteremti a maga közönségét.⁴³ Vagyis Adorno szerint Schwitzke a televízió igazi lényegének a prédikáció közvetítését tekinti.⁴⁴ S ha ez valóban igaz, akkor a televízió a zsargon igazi médiuma: a prédikáció ugyanis maga is hiposztazált *beszédmód*. A televízió – ahogy Adorno mondja – egy prédikáló masina, melynek nem lehet „visszabeszélni”, és amely „szent szavakat szór a tömegbe”.⁴⁵

3. KOMPARATÍV ÉS KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

Az adornói koncepció fenti rekonstrukciója (implicit módon) néhány olyan töréspontra és elméleti előfeltevésre irányítja rá a figyelmet, amelyet érdemes némileg közelebről is szemügyre vennünk.

(1) Nem nehéz észrevenni, hogy Adorno hazatérés utáni *nyelvfilozófiai programja* és a *zsargon elmélete* között (a tematikus érdeklődés hasonlósága ellenére) éles törésvonalak húzódnak. Az *egyik* törésvonal arra a gondolatra vonatkozik, hogy az emigrációból hazatérve Adorno a saját nyelvének „atmoszféráját” próbálta megtalálni. Látnunk kell, hogy ez a gondolat gyanúsán közel áll az otthon kompenzatív kereséséhez, amelyet Adorno Bollnownál, Bergengruennél és Heideggernél fedezett fel. A *másik* törésvonal a „szellemi lekipásztor” szerepének feladására vonatkozik. A szellemi lekipásztor ugyanis túlságosan közel kerül a televízió prédikátorához. Adorno a saját feladatát már nem a lekipásztorkodásban, hanem a kíméletlen és leleplező *kritikában* látja. Vagyis, a zsargon elmélete a maga kritikai aspektusa mellett erős önkritikai vonásokat is magán hordoz. Azt is mondhatnánk, hogy Adorno a *Jargon der Eigentlichkeitben* leszámolt azokkal az illúziókkal, amelyekkel az emigrációból hazatért. Így újra visszanyerte érvényességét a totális társadalmi integráció és az egyetemes történelmi hanyatlás tézise.

(2) Nem világos a zsargon sajátosságainak és funkcióinak belső összefüggésrendszere sem. Itt valósággal nyüzsgönek a töréspontok és az inkonzisztenciák. Úgy tűnik, a zsargon sajátosságai közül csak az aurateremtés készíti elő a funkciókat. A hiposztazáció közömbös a funkciókkal szemben, a kommunikáció túlsúlya pedig egyenesen ellentmondani látszik az értelemleremtésre irányuló funkcióknak. Ugyanakkor a funkciók tárgyalásának végén (a televízió elemzésekor) visszakanyarodtunk a zsargon sajátosságaihoz. De most úgy tűnik, hogy a zsargon elmélete a tömegkommunikáció (sőt a tömegkultúra) elemzésével azonosul. A tömegkommunikáció által képviselt egyoldalú kommunikáció azonban semmiképpen sem hozható összhangba azzal az elképzeléssel, hogy a zsargonban az öncélú kommunikáció válik meghatározóvá. Rendkívül zavaró továbbá az is, ahogy Adorno a zsargon funkcióit összeköti a „német ideológia” elemzésével. A német ideológia – mondhatnánk – költői, filozófiai művekből és tömegkulturális műsorokból áll össze. (Ebben az értelemben beszélhet Adorno a televízióról mint ideológiáról.) Ezek közös „funkciója” az új értelem megkonstruálása. De nem világos, hogy milyen *társadalmi motívumok* állnak emögött. A filozófia és a költészet esetében egyértelmű, hogy az új otthonosság meghirdetése a nemzetiszocialista múlt eltussolására és bagatellizálására irányul. De a televízió sajátosságai technikai eredetűek. Vagyis itt olyan kulturális szférákról van szó, amelyek aligha egységesíthetőek.

(3) Végül úgy tűnik, hogy a zsargon elmélete egy meglehetősen szokványos nyelvfilozófiai előfeltevésre épül. Ha nem is állítható az elmélet egészében, hogy a zsargon kommunikatív aspektusa

Világosság
2002/4–5–6–7

Weiss János:
A zsargon, mint
nyelvi alakzat

⁴³ Heinz Schwitzke: *Der Mensch im Spiegel*, i. k. 15. o.

⁴⁴ Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, i. k. 28. o.

⁴⁵ I. m. 28–29. o.

túlsúlyban van a tárgyi aspektussal szemben, az mégis csak bizonyosnak látszik, hogy Adorno szerint a nyelv (lényegét *tekintve*) ebből a két aspektusból épül fel. A nyelv ilyen értelmezése és e két aspektus megkülönböztetése azonban közel sem magától értetődő. E megkülönböztetésnek persze régi filozófiatörténeti gyökerei vannak; eredetileg állítólag egy Arisztotelész-kommentátor, Theophraszosz fogalmazta meg. „A beszédnek kétféle vonatkozása van [...], az egyik a hallgatókra irányul, akik számára valamit jelent, a másik pedig a dolgokra vonatkozik, amelyekről a beszélő a hallgatókkal közölni akar valamit.”⁴⁶ Ez a felosztás hallatlanul életképes, hiszen gyakorlatilag és értelemszerűen is megismétlődik a „szemantika” és a „pragmatika” megkülönböztetésével a modern nyelvfilozófiában. De vegyük észre (s itt most Karl-Otto Apel érvelésére fogok támaszkodni), hogy már Theophraszosz gondolata is egy rejtett és nem reflektált előfeltevésre épül: fel kell tételeznie a dolgok (a görög értelemben vett *πραγματα*-k) előzetes megértését. Csak ennek feltételezésével jöhet létre ugyanis majd (utólag) egyfajta *pragmatikus interpretáció*.⁴⁷ „A *pragmatikus* dimenzió így az *interszubjektív értelemmegértés transzcendentál-hermeneutikai* dimenziójaként jelenik meg.”⁴⁸ Így egy olyan nyelvfelfogásához jutunk, amely a nyelvet a kanti értelemben transzcendentális létzőnek tekinti: a nyelv a kölcsönös megértés és az önmegértés lehetőségének és érvényességének feltétele.⁴⁹ Ez a koncepció azonban Adorno számára meglehetősen idegen lett volna: számára a „legnagyobb nehézséget” az állandó „kommunikációs kényszer” jelentette.

Ha végül (legalább érintőlegesen) a fenti rekonstrukció alapján Adorno elméletének aktualizálhatóságára vetünk egy pillantást, akkor a következő programatikus téziseket fogalmazhatjuk meg:

- 1) A zsargon egyértelműen egy társadalmi-politikai konstellációban kell lehorgonyoznunk, a tömegkultúra technikai apparátusa (pl. a televízió) itt csak másodlagos szerepet kaphat.
- 2) A zsargon sajátosságai közül egyszerűen törölnünk kellene a kommunikációs kényszert; a kommunikációt a nyelv alapvető vonásának kell tekintenünk, amely különböző sajátosságokban manifesztálódhat.
- 3) A zsargon szempontjai alapján lehet bírálni az új ideológiát, de ennek megfogalmazásához valószínűleg jóval bonyolultabb közvetítési mechanizmusokra van szükség.

Világosság
2002/4–5–6–7

Weiss János:
A zsargon, mint
nyelvi alakzat

⁴⁶ Idézi Karl-Otto Apel: „Sprache“, in: Hermann Krings – Hans Michael Baumgarten – Christoph Wild (szerk.): *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, 3. köt., Kösel Verlag 1974. 1388. o.

⁴⁷ I. m. 1389. o.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ I. m. 1386. o.